

پروانه و آتش

سیر تحولات یک تمثیل عرفانی در ادبیات ایران

از حلاج تا حافظ

مصطفی پورجوادی

فرهنگ معاصر
چاپ و نشر

تهران ۱۳۹۶

فهرست نویسی

شماره: ۱۳۲۲ - ادی، نصرالله، ۱۳۲۲ -

Pourjavady, Nasrollah

عنوان و نام پدیدآور: آتش: سه بحولات یک تمثیل عرفانی در ادبیات ایران از

حاجہ صاحبہ، نصر اللہ پور جوادی.

مشخصات نشر: تهران: فرنگی معاصر، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ده، ۲۲۴ ص.

وضعیت فهرست نویسی : فیا

موضوع: تمثيلات عرفانی — تاریخ و بعد

موضوع: -- History and criticism of Surrealism

موضوع: شعر عرفانی — تاریخ و نقد

Sufi poetry -- History and criticism : موضوع

موضوع: منظومه‌های عرفانی فارسی — تاریخ و نقد

موضوع: Mystical verse stories, Persian--History and Criticism

ردہ بندی کنگرہ: ۱۳۹۶ پ۴ پ۹/۳۶۰۳ PIR

رده‌بندی دیویی: ۸۱۰.۵۰۹ فا ۸

شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۶۲۹۳۳

سرشناسه: پورجوادی، نصرالله، ۱۳۲۲ -

Pourjavady, Nasrollah

عنوان و نام پدیدآور: پروانه و آتش: سیر تحولات یک تمثیل عرفانی در ادبیات ایران از حلاج تا حافظ / نصرالله پورجوادی.

مشخصات نشر: تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ده، ۲۲۴ ص.

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: تمثیلات عرفانی - تاریخ و نقد

Sufi parables -- History and criticism موضوع:

موضوع: شعر عرفانی - تاریخ و نقد

Sufi poetry -- History and criticism موضوع:

موضوع: منظومه‌های عرفانی فارسی - تاریخ و نقد

Mystical verse stories, Persian--History and Criticism موضوع:

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۴پ/۹پ/۳۶۰۳ PIR

رده‌بندی دیویی: ۸۱۰/۵۰۹ فا

شماره شابش ملی: ۵۰۶۲۹۳۳

ISBN 978-600-105-137-1

شابک ۹۷۸-۱۰۵-۱۳۷-۱

فرهنگ معاصر
چاپ و نشر

تهران، خیابان طالقانی غربی، خیابان فرهنگ، پلاک ۲۸

کدپستی: ۱۴۱۶۸۴۱۸۲ | تلفن: ۵-۸۲۶۱۰۰

واحد فروش: ۶۶۹۷۳۵۲ | فکس: ۶۶۹۷۳۰۰

E-mail: farhangmoaserpub@gmail.com

Website: www.farhangmoaser.com

پروانه و آتش

سیر تحولات یک تمثیل عرفانی

در ادبیات ایران از حلاج تا حافظ

نصرالله پورجوادی

چاپ اول: ۱۳۹۶ / تیراژ: ۱۵۰۰ نسخه

کلیه حقوق این اثر متعلق به «مؤسسه فرهنگ معاصر» است و هر نوع استفاده بازرگانی از این اثر اعم از زیرکسی، بازنویسی، ضبط کامپیوتری و یا تکثیر به هر صورت دیگر، کلاً و جزئاً، ممنوع و قابل تعقیب قانونی است.

فهرست مطالب

هفت	 شگفتا
۱	 دمه
۱۵	 کتاب و سنت
۱۵	 در قرآن
۱۶	 در حدیث
۲۰	 ابوطالب مکی و ابو حامد غزالی در دلائل التلاقی
۲۵	 حلاج: از اخلاق به عرفان
۳۲	 احمد غزالی: آتش عشق
۳۲	 ارادت پروانه
۳۷	 در «بحر المحبّة»
۳۸	 در «سوانح»
۳۸	 آتش عشق
۳۹	 قوت پروانه، قوت آتش
۴۴	 گوهر عشق
۴۷	 مراتب یقین
۵۰	 در آرزوی پروانگی
۵۲	 در اشعار قدیم پارسی

.....	دو روایت از داستان پروانه	
.....	شعرای پیش از احمد غزالی	
.....	ابیات غیراصیل	
.....	در تفسیر سورة يوسف	
.....	۶ «کشف الاسرار» و «روح الارواح»	
.....	کعبه شمع است و حاجی پروانه	
.....	به امید وصال	
.....	محمد (ص) و یارانش	
.....	دیوانگی و بی‌خردی	
.....	اند ، محمد (ص)	
.....	دیده وانه	
.....	۷ داستان یار حلی در «روضه الفریقین»	
.....	۸ عین القضاة همدانی	
.....	پروانگان رقرآ	
.....	تأثیر «سوانح»	
.....	پروانه و عشق کیهانی	
.....	شرابه‌ای بهشتی	
.....	بی‌توجهی به بحث معرفت	
.....	معراج و آیات نور	
.....	اشعار	
.....	۹ روزبهان بقلی شیرازی	
.....	۱۰ فریدالدین عطار	
.....	روایت حلّاجی	
.....	عذاب عاشقان و شوق پروانه	
.....	در دیوان: مبدأ و معاد (شش اصل نوافلاطونی)	
.....	عاشق شمع	

- عشق کیهانی ۱۲۲
- داستان دیگر «منطق الطیر» ۱۲۴
- در «مختارنامه» ۱۲۶
- در آثار جلال الدین رومی ۱۳۰
- در «فیه مافیه» ۱۳۰
- معراج عرفانی در «کلیات شمس» ۱۳۱
- سوختن در آتش برای وفای به عهد ۱۳۴
- شمع عالم غیب ۱۳۵
- مشاهده: بالاترین مرتبه ۱۳۸
- نجم الدین دایه ۱۴۰
- پیرونی از حد بیان ۱۴۰
- معاد بسبب مطهرت ۱۴۱
- حدّ فرشتگان ۱۴۴
- مقام محمد (ص) ۱۴۶
- وجود مجازی پروانه و وجود فیه شمع ۱۴۸
- سوختن پروانه و «انا الحق» ۱۵۰
- اشعار ۱۵۲
- در اشعار سعدی ۱۵۶
۱. در دیوان ۱۵۶
- وصال و جانبازی ۱۵۶
- شمع هر انجمن ۱۵۷
- دیوانگی و رندی ۱۵۹
- شمشیر غیرت ۱۶۰
- عشق و جانبازی پروانه ۱۶۳
۲. در «بوستان» ۱۶۵
- آتش درونی و آتش بیرونی ۱۶۵

۶۸	عاشق شمع
۷۰	مقایسه سعدی با شعرای دیگر
۷۴	۱۴ علاءالدوله سمنانی
۷۴	عاشق پروانه و پروانه
۷۶	مگسان و پروانگان
۸۴	۱۵ در مثنوی عماد فقیه کرمانی
۱۹۵	۱۶ سلمان ساوجی
۱۹۶	در مثنوی «جمشید و خورشید»
۲۰۱	در غزلیات
۲۰۶	۱۷ حافظ
۲۰۶	در اشعار
۲۰۹	در نام عاشق و معشوق
۲۱۱	در یک غزل
۲۱۶	موارد دیگر
۲۱۹	کتابنامه
۲۲۴	فهرست آیات و احادیث و جملات عربی
۲۲۷	نمایه

پیشگفتار

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
 کان سوخته با جان من و آواز نیامد

سعدی در بیت فوق، در داستان تمثیلی در ادبیات پارسی اشاره کرده است: داستان گل و بلبل و شمع و پروانه مرغ سحر و پروانه هر دو جانورانی هستند که به نظر بعضی‌ها یکی در صبح زرد و دیگری در آخر شب، نسبتی عاشقانه با گل و آتش برقرار می‌کنند. مرغ سحر با بلبل در بامداد به باغ می‌آید تا باز شدن غنچه را ببیند و برای آن سرود عاشقانه می‌دهد؛ پروانه نیز در شب وقتی از دور آتش را می‌بیند به طرف آن پرواز می‌کند تا به دور آن طوافی چند بکند و ناگهان خود را به آن زند و بسوزد و خاکستر شود. این دو صحنه را از زمانی که ایرانیان مذهب عشق را اختیار کردند و حقیقت را معشوق خود در نظر گرفتند به منزله صحنه‌هایی عاشقانه پنداشته‌اند و درباره آن سخن داده‌اند، به طوری که در تمام ادبیات پارسی، به خصوص از قرن هفتم به بعد، کمتر شاعری را می‌توان یافت که در اشعار خود اشاره‌ای به این صحنه‌ها نکرده باشد. و همان‌طور که سعدی در بیت خود بدان اشاره کرده است داستان پروانه و آتش به مراتب عشق‌تر یا عاشقانه‌تر از گل و بلبل بوده

است. به صحنه دراماتیک پروانه و آتش و نتیجه ترازیک آن که نابودی پروانه است، شعرای پارسی گو شاخ و برگهای دیگری نیز اضافه کرده‌اند و آتش شمع را به عنوان آتش عشق در نظر گرفته و شمع را نه فقط معشوق پروانه بلکه عاشق نیز دانسته‌اند. عاشق کی؟ عاشق آتش کلی و منشأ همه انوار، آفتاب عالم تاب.

نگاه عشقی به داستان پروانه و آتش سابقه‌ای طولانی در ادبیات ایرانیان نداشته است. در ادبیات پیش از اسلام اصلاً دیده نمی‌شود. پروانه و آتش با صحنه تازیکی که به وجود می‌آورند البته پیش از اسلام هم توجه حکما و نویسندگان را به خود جلب کرده بود، ولی نگاهی که به این صحنه می‌انداختند نگاه عشقی نبود بلکه نگاهی بود اخلاقی. در نگاه اخلاقی پروانه حشره سبکسری است که ابلهانه خود را به آتش می‌کشد، آتشی که به منزله آتش شهوت و امید است. آرزوهای نفسانی در نظر گرفته می‌شود. اما از زمان حسین منصور حلاج نفع دیگری می‌بیند، سوختن پروانه و خاکستر شدن او حماسی خود را در سوختن و نابود شدن پروانه می‌بیند. و همان طور که حلاج مرگ خود را آغاز زندگی دیگری می‌بیند، سوختن پروانه و خاکستر شدن او را نیز آغاز حیات دیگر در نظر می‌گیرد. در واقع جسم خاکی پروانه به حیات آسمانی آتش مبدل می‌شود و پروانه عین آتشی می‌گردد که از ازل تا ابد می‌سوزد.

اما این انتقال از یک حیات به حیات دیگر را حلاج با یک استعاره دینی و عرفانی منطبق کرده و آن داستان معراج پیغمبر اسلام (ص) است. حلاج در واقع محمد (ص) را در شب معراج پروانه‌ای می‌بیند که خود را به آتش حق می‌زند و در حق به حیات جاودان می‌رسد. همان طور که داستان معراج محمد (ص) بیانگر مراحل معرفتی است که آن حضرت در مراتب یقین، یعنی علم‌الیقین و عین‌الیقین و حق‌الیقین بدان می‌رسد، مراحل سفر پروانه، از رفتن

به طرف نور شمع و طواف کردن به دور آن و سرانجام سوختن در آن نیز به عنوان مراتب معرفت یا شناخت در نظر گرفته می‌شود. پس از حلاج تحولی در این نگاه به داستان پروانه و آتش ایجاد می‌شود، و نسبت پروانه به آتش به منزله نسبت عاشقانه در نظر گرفته می‌شود. در واقع این تحول زمانی رخ می‌دهد که مذهب عشق در عرفان و ادبیات عرفانی زبان پارسی پدید می‌آید. در قرنهای ششم و هفتم و هشتم ما شاهد گسترش و فراگیر شدن نگاه عشقی به تمثیل عرفانی پروانه و آتش هستیم. بررسی این نگاه عرفانی که بعد از حلاج به نگاه عشقی مبدل می‌شود موضوع کتاب حاضر است.

در این کتاب مرز بین از شرح دو نگاه، یا نظر، اخلاقی و عرفانی به داستان پروانه و آتش، به توضیح نظر حلاج پرداخته‌ام و سپس نگاه عاشقانه احمد غزالی و پس از او برجسته‌گان شاعران دیگر را تا حافظ با توجه به نوشته‌ها و اشعار ایشان بررسی کرده‌ام.

تحقیق من درباره سیر اندیشه عرفانی در روایتی‌هایی که از داستان پروانه و آتش شده است از سالها قبل آغاز شد. من ابتدا تحقیقات خود را در طی سه مقاله در نشر دانش منتشر کردم. (سال شانزدهم، شماره دوم، ۱۳۷۸؛ سال بیستم شماره‌های دوم و سوم، ۱۳۸۲). پس از آن، موارد مترصد بودم که فرصتی دست دهد تا یادداشتهایی را که در طی سالهای ۱۳۸۰، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ در دست آوردم، به صورت کتابی درآورم، و به کمک سایر نویسندگان و مترجمان این فرصت را به من نمی‌داد. از این جهت سعی کردم که پس از تحلیلی نظر در مقالات قبلی، با افزودن سه مقاله دیگر (بابهای ۱۴، ۱۵ و ۱۶) به چاپ کتاب مبادرت ورزم و آن را در ضمن سلسله کتابهای «تاریخ اندیشه» در انتشارات فرهنگ معاصر به چاپ برسانم.

مقالات نشر دانش همه با لاینترون حروفچینی شده بود و من سابقه‌ای از

آنها نداشتیم. باید همه آنها را با کامپیوتر حروفچینی می کردم. این کار را خانم فرزانه شریفی که حروفچینی اولیه را با لاینوترون هم انجام داده بود به عهده گرفت، همچنین مقالات دیگری را که من به آنها اضافه کرده ام. من در نوشتن تحقیقات خودم معمولاً در هر نمونه چاپی حک و اصلاح و اضافاتی به متن می کنم و بدین ترتیب زحمت کسانی را که کارهای فنی کتاب را به عهده می گیرند زیاد می کنم. لذا تشکر من از خانم شریفی نه فقط به خاطر مطالبی است که بار اول از روی دست نوشت من حروفنگاری کرده اند بلکه همچنین از بابت اصلاحات و مطالبی است که بارها به هر نمونه چاپی افزوده ام. از درست عزیزم آقای دکتر محمد سوری که کل کتاب را قبل از چاپ مطالعه کردند و واقص را به من تذکر دادند و نیز از مسئولان انتشارات فرهنگ معاصر به خصوص آقای داود موسائی و کیخسرو شاپوری که چاپ و نشر این اثر را ضمن سلسله «تاریخ اندیشه» پذیرفتند تشکر می کنم. والله الحمد.

نصرت الله پورجوادی

هشتم آذر ۱۳۹۶